

Оригинални научни рад

338.486.4;
УДК 338.483.12:726(497.11)
Original scientific article

**Снежана Бесермењи
Саша Марковић
Добрица Јовичић**

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА САКРАЛНИХ ОБЈЕКТА ГРАЂЕНИХ У СТИЛУ РАШКЕ ШКОЛЕ

Извод: У време владавине Стефана Немање и његових првих наследника, од Мораве до Јадранског мора, изграђена је група сакралних објеката у рашком стилу. Ти објекти су настали под утицајем византијске архитектуре са истока и романске архитектуре са запада. Да би се проценила вредност сакралних објеката у Рашком стилу, са становишта туризма, потребно је извршити њихову туристичку валоризацију. Она ће се остварити вредновањем свих елемената туристичке валоризације, на основу којих ће се извести општа оцена туристичке вредности.

Кључне речи: сакрални објекти, рашки стил, туристичка валоризација.

Abstract: During the reign of Stefan Nemanja and his first ancestors, from the Morava to the Adriatic Sea, a group of sacral objects was built in Raška style. The objects originated under the influence of the Byzantine architecture from the east and the Roman architecture from the west. In order to make an assessment of sacral objects in Raška style from the viewpoint of tourism, it is necessary to carry out their tourist valorization. This can be achieved through the evaluation of all elements of tourist valorization on the basis of which general tourist assessment will be formed.

Key words: sacral objects, Raška style, tourist valorization

Увод

Сакрални објекти изграђени у рашком стилу представљају јединствену синтезу византијске и романске архитектуре, на основу које се постепено изградио оригинални архитектонско-уметнички стил неимарства у средњовековној српској држави. Он сведочи о средњовековној интензивној комуникацији државе Немањића са суседним народима као и о намери укључивања у културни али и економски простор ондашње Европе са израженом жељом сопственог идентитета. Рашки стил одликују једнобродне засведене грађевине са кубетом на средини, које је постављено на коцкастом постољу. Са западне стране се налази припрата, са источне

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

апсида, а са бочне стране додати су певачки трансепти. Ова архитектонска концепција грађевина, потиче од византијских утицаја, а фасаде су украшене у ромнском стилу. Равне зидне површине оживљене су само вертикалним поделама, односно пиластрима, а кровни венац се састоји од низа аркадица. Декоративни елементи, који су исклесани у високом рељефу, користе се за украшавање прозора и врата. Унутрашњост сакралних објеката у рашком стилу је украшена фрескама, које су урађене у византијском стилу, са мирним великим фигурама (Дулић, 2001).

Сакрални објекти у рашком стилу - културна добра од изузетног значаја

Сакрални објекти саграђени у рашком стилу, а представљају културна добра од изузетног значаја су: црква Св. Николе код Куршумлије, манастир Студеница, манастир Ђурђеви ступови, манастир Жича, манастир Морача, црква Св. Апостола у Руговској клисури, манастир Сопоћани, црква Св. Ахилија у Ариљу, манастир Дечани и манастир Градац.

Црква Св. Николе налази се на узвишењу у непосредној близини Куршумлије. Задужбина је Стефана Немање, а изграђена је у седмој деценији 12. века, највероватније у периоду од 1165. до 1168. године, у време када је зачетник владарске лозе Немањића загосподарио Топлицом. Црква Св. Николе је једина преостала грађевина из комплекса Топличке епископије, где су се налазили епископски двораци и други објекти очувани у темељима (Немањић, 1996).

То је једнобродна грађевина, са куполом над средишњим простором и троделним олтаром, који је тролучно зиданом преградом одвојен од наоса. Стицањем аутокефалности Српске православне цркве 1219. године и оснивањем Топличке епископије, чије седиште постаје црква Св. Николе, уз њену западну страну, дограђена је пространа спољна припрата са две високе куле, између којих се налазио засведени трем. Највероватније у 14. веку, дозидана је уз северни зид унутрашње припрате, капела са основом једноставног правоугаоног облика. Црква је сазидана од опеке и дебелих спојница малтера, који прелази преко сваког другог реда, који је увучен у дно на равни зида.

Унутрашњост цркве је живописана, али од фресака су само у фрагментима сачуване фреске из прве половине 13. века, у капели јужне куле. У доњој зони су приказане несразмерно велике фигуре епископа и Богородице, а у горњој сцени, које се због избледелост не могу идентификовати (Љубинковић-Ђоровић, 1981). Црква Св. Николе је један од најстаријих споменика монументалне средњовековне српске архитектуре.

Управо њен просторни и конструктивни склоп су прворазредни извор сазнања о заснивању рашког градитељског стила.

Манастир Студеница је задужбина и гробница родоначелника династије Немањића. Она је најзначајнији манастирски комплекс средњовековне Србије, а данас представља велики уметнички и духовни центар српског народа. Овај манастир, као просторна културно-историјска целина, уписан је у Листу светске културне и природне баштине 1986. године и данас представља културно добро, на коме се непрекидно изводе заштитни радови. Налази се изнад реке Студенице, дванаест километара од ушћа у Ибар, на заравни између Радочела и Чемерна.

Богородичина црква, која представља маузолеј, изграђена је у 12. веку, тачније, њену изградњу је почео Стефан Немања 1196. године. Након изградње манастирских бедема и католикона, изграђен је низ објеката, који је требало да задовоље верске и економске потребе студеничког братства, као што су: трпезарија, конаци, цркве св. Јована и св. Николе, као и Краљева црква (Милић, 1998).

Најдоминантнији објекат у манастирском комплексу је Богородичин храм, који је једнобродна базилика са кубетом, сазидана од блокова белог мермера, а њена унутрашњост је обложена биграним квадрина. Северно и јужно од поткуполног простора налази се правоугаони вестибил. Мермерни пластични украси на западном и јужном порталу, као и другим деловима цркве, представљају највеће уметничко достигнуће тог времена, на балканским просторима и шире. По општој архитектонској замисли и постигнутој реализацији, Богородичина црква се сврстава у највиши ранг рашког градитељског стила. Зидне слике у олтарском и поткуполном простору, западном зиду и доњим зонама наоса Богородичине цркве, потичу из 1209. године. Оне су прво очувано дело новог стила 13. века у читавом фреско-сликарству Византије, усвајајући ширину потеза и једноставност обраде светитељских ликова, ту су постављени темељи нове уметности на рашким просторима (Немањић, 1996).

У исто време када је подигнута Богородичина црква, саграђена је црква св. Николе, која представља једнобродни храм, са наглашеним забатом и полукружном апсидом. Она је сазидана од камена и сиге, а фреске у њој су из 12. и 13. века, док је иконостас направљен у 17. веку. Северозападно од Богородичине цркве се налази Краљева црква, чији је ктитор краљ Милутин. Сазидана је од малтера и сиге. Вредност у овој цркви представљају фреске, настале у другој половини 14. века.

Западно од Богородичиног храма се налази трпезарија саграђена од ломљеног камена, а она је подигнута за време архиепископа Саве у 13. веку. Кажу да је грађевина имала и спрат, који је изгорео у пожару. Северно од трпезарије је конак, у којем је постављен музеј са студеничким драгоценостима, као што су прстен Стефана првовенчаног или

покров за његов ћивот, који је дар султаније Оливере, кћери кнеза Лазара и Бајазитове жене (Милеуснић, 1995).

Манастир Ђурђеви Ступови изграђен је на узвишењу, због чега доминира читавим простором, па се види на уласку у стари град Рас. Представља задужбину великог жупана Стефана Немање, која је изграђена у осмој деценији дванајестог века. Манастирски комплекс се састоји од манастирске цркве посвећене св. Ђорђу, трпезарија, конака, цистерне и зидина са улазном кулом.

Црква Св. Ђорђа је једнобродна грађевина, са трodelним олтарским простором, наосом, бочним вестибилима и припратом са две куле. Улазна кула је доградњом апсиде на источној страни, претворена у капелу и гробно место краља Драгутина. Унутрашњост цркве је осликана фрескама, које су највећим делом оштећене, а делом пренете у Народни музеј у Београду (Бошковић, 1957).

Фреске су изведене у најбољим традицијама комнинског стила и вешто су прилагођене архитектури храма, што је нарочито дошло до изражаја у јединственој куполи елипсасте основе. Оне су веома оштећене и једним делом су пренете у Народни музеј у Београду (Ђурић, 1974). На манастирском комплексу су спроведена археолошка истраживања и рестаураторски радови, у периоду од 1960. до 1982. године, а као део целине Стари Рас са Споћанима, налази се на Листи светске баштине од 1979. године.

Манастир Жича се налази између Краљева и Матарушке бање. Ктитор је краљ Стефан Првовенчани, који је ту и сахрањен. Манастир је изграђен у периоду д 1208. до 1215. гдине. Заслуга за подизање и осликавање манастирске цркве, која је посвећена Христовом Вазнесењу, припадају и св. Сави, првом архиепископу независне Српске цркве, чије је седиште, након стицања самосталност 1219. године, постала управо Жича (Кандић, 1995). Крајем 13. века манастир је страдао и почетком следећег столећа га обнавља краљ Милутин (Кашанин и др., 1969).

Манастирска црква је једнобродна грађевина, са једним кубетом издигнутим на коцкастом постољу, са додатим ниским певачким трансептима са стране и полукружном апсидом. На западној страни је дозидана припрата, а испред ње висока кула. Црква је омалтерисана и обојена црвеном бојом. Нема никаквих пластичних украса на фасади (Дулић, 2001). Најстарије фреске потичу из времена настанка манастира, док је други слој живописа изведен стотинак година касније. Обе сликарске фазе су особене и представљају репрезентативне примере. Значајнији конзерваторски радови су изведени 1987. године. Источно од цркве Христовог Вазнесења, налази се мала црква Св. Тедора Тритона и Теодора Стратилата, која је настала у 14. веку, али је обновљена у 18. и 19. веку (Кандић, 1995).

Манастир Морача је саградио 1252. године, Стефан син Вукана, а унук Стефана Немањића, изнад реке Мораче, у близини Колашина. Црква манастира је посвећена Успењу Богородице и представља једнобродну грађевину са кубетом, који стоји на четвртастом постољу. Полукружна апсида је на источњ страни, а певачки трансепти су са северне и јужне стране. На западној страни је додата припрата. Фасада је измалтерисана и украшена на романски начин (Дулић, 2001). Унутрашњост цркве је живописана, међутим, манастир је опустошен у 15. веку, и тада су фреске из овог периода уништене, а сачувана је само сцена из живота св. Илије, која је живописана 1252. године. Манастир је обновљен 1574. године, захваљујући кнезу Вукићу Вучетићу и игуману Томи. Црква је поново живописана, а портрети кнеза Вучетића и игумана Томе, налази се у јужном делу наоса. Почетком 17. века хиландарски сликар Георгије Митрофановић, декорисао је зидним сликама западну фасаду (Ђурић, 1983).

Манастир Милешеву је саградио Владислав Немањић, син Стефана Првовенчаног. Налази се у близини Пријепоља, на ушћу Косаничке реке у Милешевку. Изграђен је у 13. веку, тачније његова изградња је трајала од 1234. до 1235. године. Црква у манастиру је посвећена Вазнесењу Христовом и представља једнобродну грађевину са кубетом, чији је пречник мањи од ширине главног брода, па је коцкасто постоље испод кубета, такође мање од ове ширине. Зато оно подсећа на четвртасти тамбур. Полукружна апсида приљубљена је уз источни део цркве, а припрата са накнадно подигнутим кубетом, саграђена је са западне стране. Црква је малтерисана и украшена слепим аркадама на романски начин. На порталима врата и прозора, у складу са романиком, налазе се пластични украсни детаљи, урађени у камену (Дулић, 2001).

Унутрашњост цркве украшена је живописом, који спада у најлепше из тог периода. Представљени су портрети краља Владислава, Симеона Немање, св. Саве, Стефана Првовенчаног и краља Радослава, као и Бели анђео на гробу Христовом. Ове фреске су ремек дела српске и европске уметности 13. века (Кандић и др., 1995). Живопис у спољној припрати и капелама, настао је око 1236. године. Међутим, оно је веома оштећен у турским разарањима, те је милешевско сликарство обновљено у 16. и 17. веку (Радојчић, 1971). Приликом археолошких ископавања, откривене су бројне помоћне грађевине, које датирају из 13. и 14. века, али су временом уништене и нестале. У новије време, подигнути су звоник кула и манастирски конак, са западне стране. Конзервација сликарства је изведена педесетих година, а конзервација архитектуре је завршена 1996. године.

Црква Св. Апостола припада манастирском комплексу, који се налази на левој обали Пећке Бистрице, на улазу у Руговску клисуру и на западној периферији Пећи. Манастирски комплекс чине четири цркве,

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

припрата у виду отвореног трема и друге грађевине. О времену заснивања ове манастирске целине не постоје прецизни подаци.

Црква Св. Апостола је једнобродна грађевина са трансептом, куполом и пространим олтарским полукружним простором. По архитектонском решењу, овај храм је сличан цркви манастира Жиче. Живопис у цркви потиче из 13. и 14. века, а представљају најлепша дела тог времена у Српском сликарству. Фреске настале 1260. године, по идејама св. Саве, неуједначеног су квалитета. Те фреске се у тематском, стилском и иконографском погледу издвајају од осталих целина, резимирајући достигнута искуства и наговештавајући нове појаве и продоре, који ће се испољити у зидном сликарству Србије наредних деценија (Станић, 1996).

Манастир Сопоћани се налази код Новог Пазара, од којег је удаљен око 18 км. Тачније, манастир се налази у долини реке Рашке, близу града Раса, који је био средиште српске средњовековне државе. Изграђен је 1255. године, а подигао га је краљ Урош I, као своју задужбину. Манастирска црква Св. Тројице је и његова гробна црква. Са спољне стране црква има изглед тробродне грађевине, мада је унутрашњи простор једнобродан. То је последица накнадног затварања простора између капела и певница, зато она споља одаје утисак тробродне грађевине. Кубе је издигнуто на постољу, које је уже од ширине брода. Испред припрате се налази висока кула. Фасада је малтерисана и украшена на романски начин (Дулић, 2001).

У цркви Св. Тројице, налази се фреске, које карактерише племенит колорит и савршени цртежи. Настале су у другој половини 13. века. Најраније сопоћанске фреске налазе се у наосу и настале су око 1273/1274. године. На зидовима храма има релативно мало сцена, јер су фигуре светитеља доста велике. Својом монументалношћу издваја се композиција Успеније Пресвете Богородице на западном зиду, као и циклус Великих празника. Ктиторска композиција се налази на јужном зиду наоса, поред саркофага, у којем је био сахрањен краљ Стефан Урош II, ктитор манастира Сопоћани. Фреске у припрати су настале нешто касније и дело су другог сликара. Посебно је значајна историјска композиција Смрт краљице Ане Дандоло, приказана на северном зиду (Милеуснић, 1995). У бочним просторима, као и у спољној, отвореној припрати са звоником, подигнутој у доба краља Душана, средином 14. века, радили су мање даровити сликари, који сведоче о различитим стилским струјама и локалним радионицама, које су биле активне у средњовековној српској држави (Кандић, 1989). У манастирском комплексу су откривени остаци и осталих манастирских здања, међу којима и трпезарија, која се налазила на западној страни, наспрам улаза у цркву. Трпезарија је у облику правоугаоника са апсидом на северној страни и била је живописана. Манастирски конаци су се налазили на северној и јужној страни манастирске порте (Милеуснић, 1995).

Читав манастирски комплекс је још и данас опасан дебелим бее-
мима. Истраживање манастирског комплекса и конзерваторско-
рестаураторски радови су почели 1975. године и трају до данас.

У центру Ариља налази се *црква Св. Ахилија*, задужбина краља Драгутина, која је подигнута крајем 13. века, на остацима старијег храма епископије Моравице. Каква је судбина првобитног византијског храма у Ариљу и какве је радове на њему обавио св. Сава, претворивши га у седиште епископије у Моравици, око 1220. године, питања су на која још нема одговора. Црква Светог Ахилија је једнобродна грађевина сажетог типа, са куполом на пандатифима, која се ослања на лукове ношене пиластрима, узидане у бочне зидове наоса. Засведена је полубочастим сводовима, на чијем пресеку се изнад средишњег травеја уздиже витка конструкција куполе, чији је високи тамбур, кружног пресека, постављен на масивно постоље (Огњевећ, 2000). Основом и просторним склопом припада развијеном облику рашких цркава, а међу њима је јединствена по својим витким, издуженим пропорцијама и фасадама рашчлањеним пиластрима и слепим аркадама (Чанак-Медић, 1996).

Осликавање задужбине краља Драгутина је завршено 1296. године, што је забележено натписом у прстену куполе. Поред архитектонских вредности и историјског значаја, црква се истиче као галерија драгоцених фресака, а најзанимљивији део фреско-ансамбла чине портрети. У припрати се налазе портрети краљева Драгутина и Милутина, краљице Кателине и Драгутинових синова, Владислава и Урошица (Немањић, 1996). У вишим зонама су старозаветне теме и васељенски сабори. У цркви су спроведени конзерваторски радови 1996. године.

Манастир Градац је задужбина краљице Јелене Анжујске, жене краља Уроша И. Налази се 12 км западно од Брвеника, на падинама Голије. Манастир је био заштићен великим зидом и имао је два улаза, а у манастирском комплексу су се налазиле велика Богородичина црква, храм св. Николе, трпезарија са кухињом, конаци и економске зграде. До данас су најбоље очуване црква св. Николе и Богородичина црква, која је рестаурирана седамдесетих година 20. века. Просторна концепција манастирске цркве, садржи сва битна обележја храмова изграђених у рашком стилу. То је једнобродна грађевина са нартексом на западу, бочним капелама уз њега, уским западним травејом и квадратним централним простором, над којим се уздиже купола. На фасади цркве могу да се уоче романски и готички елементи, као преломљени луци на прозорима, порталу и фризу аркадица под кровним венцем (Немањић, 1996).

Манастирска црква је живописана око 1275. године, међутим фреске су само делимично очуване. У олтарском простору је композиција Причешћа апостола и упокојен Христ, а у наосу је приказан циклус Великих празника, као што су Рођење Христово, Улазак у Јерусалим, Распеће

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

и Успење Богородице (Кандић, 1982). По стилским одликама, фреске су најближе сопоћанским фрескама, а по распореду сцена Богородичиној цркви манастира Студенице. Ктиторска композиција се налази у југозападном делу наоса, где Богородица у поворци приводи Исуса Христа, краља Уроша и краљицу Јелену са моделом цркве у рукама.

Западно од Богородичине цркве, била је подигнута велика трпезарија од које су сачувани само делови зидова (Милеуснић, 1995).

Манастир Дечани се налази на дванаестом километру од Пећи, према Ђаковици. Изграђен је у периоду од 1327. до 1335. године, за време владавине краља Стефана Дечанског и цара Душана. Манастирска црква посвећена Христу Пантократору је највећи, најбогатије украшен и један од најлепших споменика рашке стилске групе. Стефан Дечански је ангажовао приморског градитеља протомајстора фра Виту из Котора, па су извесни градитељски елементи преузети из готичке уметности. Црква је петобродна грађевина, са најширим централним бродом, изнад којег је постављена купола на четири стуба. Сви делови објекта су покривени крстасто-ребрастим сводовима. Зидови су наизменично зидани каменом и опеком, са спољне стране су обложени тесаницима од белог и црвеног мермера. Сводови и ребра су изграђени од опеке. Четири портала, два троделна прозора, двадесет један дводелни и десет једноделних богато су скулптурално обрађени у романском стилу, са елементима готике. Кров је покривен оловом, преко дрвене конструкције (Дулић, 2001).

Живопис цркве је скоро у целин очуван, а броји преко 1000 појединачних фигура и сцена разврстаних у више д 20 циклуса. Иконостас са престоним иконама је оригиналан, као и већи део црквеног мобилијара (Шакота, 1984).

У оквиру манастира се налази и ризница, која је најбогатија у Србији, са око 60 икона од 14. до 17. века, старим рукописима и осталим богослужбеним предметима. Само је код цркве сачуван првобитни изглед, а све остале манстирске грађевине су изгубиле свој првобитни изглед. Од тридесетих година прошлог века, па све до данас се спроводе конзерваторски радови. Манастир је 1994. године номинован за упис у Листу светске културне и природне баштине.

Заштита и категоризација

Законом о заштити културних добара из 1977. године, први пут се у систем правне заштите уводи и категоризација културних добара, који уз мање измене важе и данас. У зависности од свог значаја културна добра се групишу у три категорије, а то су: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.

Сакрални објекти у рашком стилу су културна добра од изузетног значаја, јер поседују изузетну уметничку и естетску вредност и представљају јединствене (раритетне) примерке стваралаштва свог времена, сведочи о личностима и њиховим делима у историји српског народа и имају посебан значај за друштвени, културни и историјски развој српског народа (Милић, 1998). У Листу светске културне и природне баштине УНЕСКО-а уписане су три просторне културно – историјске целине, са сакралним објектима изграђеним у рашком стилу. То су Стари Рас са Сопоћанима, од 1976. године, манастир Студеница од 1986. године и манастир Дечани од 2004. године.

Сакрални објекти у рашком стилу као туристички ресурс

Сакрални објекти у рашком стилу су културна добра, која представљају значајан туристички ресурс, али која нису довољно туристички валоризована. Она у складу са Бајвотеровом поделом тржишта културног туризма, привлаче туристе мотивисане културом, туристе које привлачи култура, туристе које привлачи и култура. Ова подела је комплетна ако се додају и Мек Гетингови спиритуално мотивисани туристи.

Спиритуално мотивисани туристи су веома присутни у посети сакралних објеката у рашком стилу, јер су она за њих најстарија места српске духовности, па их они из религозних потреба посећују. За њих је Туристичка агенција Српске православне цркве „Добročинство“, организовала дводневни излет „Долина Ибра“, при којем је формирана циркулациона рута, у коју су укључене посете манастиру Жичи, манастиру Градац, манастиру Ђурђеви ступови, Сопоћани и Студеници. Туристичка агенција Интертоурс из Београда, организује два поклоничка путовања под називом „Манастири Србије и Црне горе“, који трају седам дана. У оквиру тих путовања, од сакралних објеката у рашком стилу, посећују се манастири Жича, Студеница, Сопоћани и Дечани.

Туристи, који су мотивисани културом, сакралне објекте у рашком стилу посећују организовано, уз пратњу водича и то су најчешће ђачке и студентске екскурзије. Туристи, које привлачи и култура, обично посећују сакралне објекте у рашком стилу док су на годишњем одмору, на пример у бањи или на зимовању.

Туристичка валоризација

Туристичка валоризација, према Чомићу (1990) представља “вредновање” односно, квалитативну и квантитативну процену туристичке вредности, свих предходно пописаних ресурса, као и осталих конститутивних елемената туристичког потенцијала (туристичке опреме).

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

Процес туристичке валоризације се не може започети без постављеног и конкретизованог метода валоризације. У области туризма не постоји експлицитно утврђен метод валоризације. Са друге стране он често представља сурогат, сублима или микс метода других научних области прилагођених туристичким сврхама. Претежно су то квантитативно-квалитативне методе, које кроз нумеричко изражавање, дескрипцију, а понекад и графички приказ, изражавају вредност ресурса, који се валоризује.

Валоризација има за циљ да истакне, односно одреди “употребне” и прометне вредности потенцијала (Чомић и Пјевач, 1997). Рангирање, односно класификација процењених потенцијала, манифестује се кроз истицање приоритета у планирању и реализацији уређења, као повода, за спровођење процеса валоризације. Суштина туристичке валоризације јесте утврђивање постојећег стања ресурса, чијом се проценом вредности постављају објективне и реалне могућности развоја туризма, а затим оцене основаности стављања предлога за одређивање посебне заштите појединих ресурса или читавог простора и реализација евентуалних решења о заштити, процена инвестиционих активности и могућности туристичког промета.

Метод, који је коришћен у овом раду је квалитативно-квантитативан метод. Вредновање се вршило појединачно за свако археолошко налазиште. Да би извршили туристичку валоризацију сакралних објеката у рашком стилу, неопходни су следећи елементи:

Туристичко-географски положај - положај у односу на матична места туриста, положај у односу на саобраћајне комуникације и приступачност;

Уметничке вредности - естетски квалитети, монументалност, раритетност објеката;

Културно-историјски значај сакралних објеката (историја простора, могућност одржавања манифестација, разних приредби...);

Амбијент - у коме се археолошки локалитет налази: уређеност, разноликост, очуваност;

Атрактивност и препознатљивост - привлачност за туристе, степен туристичке посећености;

Уређеност и опремљеност простора - ниво изграђености туристичких основних и допунских објеката: постојање информативних табли, одморашта, чесми и сл.;

Уклопљеност у туристичко богатство - и процена туристичке вредности комплементарних мотива исте дестинације.

Оцене, унапред постављених елемената валоризације, се крећу у распону од 1 до 5 и означавају значај саме дестинације:

оцена 1 (недовољан квалитет) - није за туристичку презентацију

оцена 2 (квалитет задовољава) - локални туристички значај

оцена 3 (добар квалитет) - регионални значај

оцена 4 (врло добар квалитет) - шири регионални значај, национални значај

оцена 5 (одличан квалитет) - међународни туристички значај

Време идеолошке валоризације или категоризације културних добара на простору Србије је прошло, тако да је категоризација као научно-стручан посао, који прате нова открића, спроведена у складу са историјским, уметничким и другим вредностима. Зато је значајан број сакралних објеката изграђених у рашком стилу, због своје уметничке вредности и историјског значаја, добило статус културног добра од изузетног значаја. Они као такви, представљају значајан туристички ресурс, који није довољно искоришћен, јер се првенствено као ограничавајући фактор јавља политички, а затим и економски фактор.

Реалну туристичку валоризацију по квантитативно-квалитативној методи није могуће урадити, јер за елемент туристичке валоризације, који се односи на туристичку атрактивност и препознатљивост, није могуће дати реалну оцену, због недостатка података о посећености ових објеката, сем у манастиру Студеница, где постоји продаја карата за посету манастирске ризнице, на основу којих постоји податак о посећености овог манастира.

Туристичко-географски положај

Туристичко-географски положај сакралних објеката у рашком стилу је углавном повољан, јер су сви повезани са регионалним путевима Е - 80 и Е - 65. Такође их карактерише и добра приступачност, јер су локалним путевима повезани са важним саобраћајницама. Црква Светог Николе је асфалтним путем повезана са Куршумлијом, поред које пролази европски међународни пут Е - 80, а који спаја западну обалу Европе (Лисабон, Португалију) са крајњим истоком Турске, из које се наставља у Иран.

Манастир Студеница је асфалтним путем, дугим 11 km, повезан са Ибарском магистралом. Ибарска магистрала је назив за магистрални пут М - 22, који својим једним делом прати реку Ибар. На деоници Београд - Чачак, иде трасом европског пута Е - 763, а на деоници Чачак - Краљево, иде трасом европског пута Е - 761. Ибарска магистрала повезује Београд са западном Србијом, севером Косова и Метохије и Црном Гором.

Манастир Жича је директно повезан са магистралним путем, који води из Краљева у Матарушку бању. Од њега га дели једино паркинг простор, ширине око 50 m.

У близини манастира Милешево се налазе два магистрална пута, М - 21 (преко Бјелог Поља) и М - 8 (преко Пљеваља), који пролазе кроз Припоље са којим је манастир повезан асфалтним путем, чија је дужина 6 km.

Манастир Ђурђеви Ступови је удаљен 15 km од магистралног пута М - 22, који повезује Краљево и Приштину.

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

Уметничке вредности

Сакрални објекти у Рашком стилу имају национални значај, јер су њихови ктитори биле значајне историјске личности Српског народа. Међутим, због своје раритетности и монументалности, они имају међународни значај. Велику уметничку вредност сакрални објекти у Рашком стилу имају због своје оригиналне архитектуре, затим фреског сликарства, од којих многа представљају ремек дела, као фреска Распеће Христово у манастиру Студеници или фреска Мироносице на гробу, чувеног милешевског Анђела.

У неким сакралним објектима у Рашком стилу, заступљена је оригинална декоративна пластика, којом је украшавана фасада црква и манастира. Најверодостојнији споменик рашке пластике је на Богородичиној цркви у манастиру Студеници, која је израђена од белог и сивог мермера, а убраја се у најбоља остварења средњевековне Европе.

Амбијент

Већина сакралних објеката у Рашком стилу је уклопљена у очуване природне вредности или је постигнута добра комбинација природних и антропогених вредности, тако да би се елеменат туристичке валоризације, који се односи на амбијент могао високо да се вреднује.

На пример манастир Студеница је смештен на обронцима планине Радочело, а источно наспрам манастира се простиру и обронци планине Чемерно. Око манастира се налази доста зелених површина, а у непосредној околини је и река Студеница са старим воденицама, које допуњују амбијенталну вредност.

Атрактивност и препознатљивост

По својој атрактивности и препознатљивости од свих сакралних објеката у Рашком стилу издвајају се манастири Студеница, Жича, Ђурђеви Ступови и Милешево, због чега су највише посећени.

Атрактивна својства манастира Стденице су постојана и независна од годишњих доба. Манастир Студеница представља један од најзначајнијих сакралних објеката у Србији У манастиру се неводи статистичка евиденција, која би дала детаљније податке о тачном броју и структури посетилаца. Претпоставља се да манстир годишње посети до 150 000 посетилаца. То су посетиоци различите старости, националне припадности и различитог образовног профила. Динамика посећености није једнака током читаве године. Посета ђачких екскурзија је најизраженија током маја и октобра. Страни посетиоци долазе у манастир Студеницу током летњих месеци, а примећено је последњих година, да после завршетка Сабора трубача у Гучи манасир посете у већем броју. Дуже задржавање у манастиру није пожељно, да се неби реметио устаљени манастирски мир

и ред. Дужи боравак је могућ само за учеснике у Ликовној школи, која ради у манастиру, а коју организује Туристичка организација Краљево у сарадњи са факултетом ликовних уметности у Београду, уз благослов Игумана студеничког. Школа траје од 03. до 15. августа. Учесници су смештени у манастирском конаку, а хране се у хотелу Студеница, који се налази у непосредној близини манастира. Школу могу да прате студенти уметничких школа, али и они који желе креативно да одреагују на инспирацију, коју пружа манастир Студеница.

Манастир Жича је изузетно добро посећен, а томе нарочито доприноси његов положај уз пут Крљево-Матарушка бања. Званична евиденција о броју посетилаца не постоји, али на основу сведочења сестре Вере, дешавало се да се у једном моменту испред манастира налази око 20 аутобуса. Овако велика посећеност је изражена у периоду од марта до јуна и током октобра и септембра, а последица је великог броја ђачких екскурзија. Манастир Жича је такође изузетно посећен за време Сабора на Томину недељу и на Св. Стефана, тих дана је манастиру тешко прићи од великог броја посетилаца.

На основу података јеромонаха манастира Ђурђеви Ступови, овај манастир дневно посети од 250 до 350 посетилаца, а посета је далеко већа у време црквених празника, поготово Ђурђевдана, када манастир посети преко 15 000 посетилаца.

Тачна евиденција о посети манастира Милешево не постоји, међутим овај манастир је свакодневно посећен, а највише је посећен у септембру, октобру, априлу и мају. У тим месецима манастир посети више од 400 посетилаца дневно, а то су углавном ученици основних и средњих школа. У летњим месецима манастир Милешево најчешће посете туристи, који путују у Црну Гору, на годишњи одмор. На дан Светог Саве 27. јануара, манастир посети преко хиљаду верника. Овај манастир је од посебног значаја за српски народ због гроба Светог Саве. Године 1237. мошти Светог Саве су пренете из цркве Св. Четрдесет мученика у Трнову, у манастир Милешево, где су се налазиле око 350 година.

Уређеност и опремљеност простора

Већина сакралних објеката у Рашком стилу, уз неке изузетке, као што је манастир Студеница, није довољно туристички опремљена, а за неке не постоји ни путоказна табла, као на пример за цркву св. Ахилија у Ариљу. Манастир Ђурђеви ступови нема конак. За сада постоји само пројекат, по којем на темељу старих конака треба да се изграде нови. Реализација пројекта је за сада ограничена недостатком финансијских средстава. Такође у овом манастиру се планира и обнављање целокупне инсталације, као и изградња саобраћајне инфраструктуре, која постоји, али је лошег квалитета. Само манастир Студеница има уређено одмориште за

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

посетиоце и објекат за пружање услуге, као што су мањи угоститељски објекти и хотел „Студеница“. Изван зидина манастира Студеница постоји манастирски конак, са изгледом потпуно уклопљеним у постојећи амбијент. То је двоспратни објекат, у којем може да се смести 120 посетилаца. Манастир Жича је такође добро туристички опремљен. У оба правца пута Краљево-Матарушка бања, постоје информативне табле о положају манастира, а унутра комплекса се налази табла, на којој су основни подаци о манастиру. Испред манастира се налази пространи паркинг, уз магистрални пут, за које се сестринство манастира бори да буду измештен са црквене земље, јер одвајају манастирски комплекс од манастирског гробља, које за монахе у манастиру има велику вредност. Током 80-их година 20. века, у манастирском комплексу су издвојене гостинске собе, за посетиоце који желе да преноће у манастиру. Смештај у конаку је могућ само уз претходну најаву и одобрење манастирског свештенства. Капацитет соба, које су предвиђене за посетиоце је око 25 лежајева, а све су сређене скромно и у духу православља. Гостинске собе су смештене уз собе, које користи монаштво, тако да је са монаштвом могућ чести сусрет, што је прави доживљај за верујуће. Манастир има и професионалну водичку службу, које чине монахиње манастира. Оне информишу посетиоце о манастиру и историји српског народа. Момахиње су образоване и имају изражену евокативну способност. Мајка Вера је професор књижевности из Новог Сада, која своју монашку службу обавља у манастиру Жичи и са даром дугогодишњег просветног радника посетиоцима држи изванредна предавања о манастиру и важним догађајима српске историје, који су везани за манастир.

Код неких сакралних објеката у Рашком стилу, уклопљеност у туристичко богатство и процена туристичке вредности комплементарних мотива, исте дестинације је висока, као например код манастира Студенице и Жиче, али код неких је веома ниска, као например код цркве св. Николе код Куршумлије.

На основу изведених оцена опште туристичке вредности манастир Студеница, манастир Жича и манастир Милешево имају међународни туристички значај, манастир Дечани и манастир Морача имају шири регионални значај и национални значај, а сви остали објекти у Рашком стилу имају регионални значај.

Средња вредност општег туристичког значаја сакралних објеката у рашком стилу је 3,8 по чему они тренутно имају шири регионални значај и национални значај, који није у складу са њиховим изузетним уметничким и естетским вредностима, јер они представљају јединствене (раритетне) примерке стваралаштва свог времена, а сведоче и о историјским личностима и њиховим делима у историји Српског народа.

Tourist valorization of sacral objects built in the style...

Табела 1. - Туристичка валоризација сакралних објеката у Рашком стилу квантитативно-квалитативном методом

Table 1 Tourist valorisation of sacral objects in Raška style by quantitative-qualitative method.

Сакрални објекат	Туристичко географски положај	Уметничка вредност	Амбијент	Туристичка атрактив. и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Општа турист. вредност
Црква св. Николе	5	5	3	3	3	3	3,6
Манастир Студеница	4	5	5	5	5	5	4,8
Манастир Ђурђеви Ступови	3	5	4	4	3	3	3,6
Манастир Жича	5	5	4	5	3	5	4,5
Манастир Морача	4	5	5	4	3	4	4,1
Манастир Милешева	4	5	5	5	5	4	4,7
Црква св. Апостола	3	5	4	3	2	2	3,1
Манастир Сопотани	3	5	3	4	2	3	3,3
Црква св. Ахилија	3	5	3	3	1	3	3
Манастир Градац	3	5	5	4	3	4	4
Манастир Дечани	4	5	4	4	3	3	3,8
Средња вредност	3,7	5	4,0	4,0	2,8	3,5	3,8

На основу анализе неких елемената туристичке валоризације квантитативно-квалитативне методе, може се закључити да уз извесна улагања, бољу уклопљеност у туристичку понуду и коначног превазилажења политичког фактора, који у неким случајевима поготово негативно делују на туристичку валоризацију сакралних објеката у Рашком стилу, већина ових културна добара од изузетног значаја, могла би достићи максималну оцену и постати културна добра међународног туристичког значаја.

Закључак

Сакрални објекти у рашком стилу представљају важан национални симбол Српског народа, због чега имају изражену евокативну вредност. Они имају и изражен културни значај, јер имају изразиту естетску вредност, историјску вредност и едукациону вредност. Да би се као кул-

Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу...

турна добра од изузетног значаја сачували од пропадања, потребно је да се над њима спроводи регуларни мониторинг и одржавање. При формирању туристичке понуде, она мора бити у складу са њиховм осетљивошћу и могућим негативним утицајем великог броја посетилаца на њихово физичко стање.

Сакрални објекти у рашком стилу, представљају значајан туристички ресурс, који није довољно туристички валоризован. Она у складу са Бајвотеровом поделом тржишта културног туризма, привлаче туристе мотивисане културом, туристе које привлачи култура, туристе које привлачи и култура. Ова подела је комплетна ако се додају и Мек Гетингови спиритуално мотивисани туристи.

На основу изведених оцена опште туристичке вредности манастир Студеница, манастир Жича и манастир Милешево имају међународни туристички значај, манастир Дечани и манастир Морача имају шири регионални значај и национални значај, а сви остали објекти у Рашком стилу имају регионални значај. Средња вредност општег туристичког значаја сакралних објеката у рашком стилу је 3, 8 по чему они тренутно имају шири регионални значај и национални значај, који није у складу са њиховим изузетним уметничким и естетским вредностима.

Литература

- Бошковић, Ђ. (1957). *Архитектура средњег века*. Београд: Научна књига.
- Богдановић, Д. (1991.). *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Богдановић, Д. (2002.). *Византијска филозофија у средњовековној Србији*. Београд: Стубови културе.
- Дулић, Г. (2001). *Средњовековна архитектура, Историја архитектуре*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кашанин, М. и др. (1969.). Жича. *Књижевне новине*.
- Кандић, О. (1982). *Манастир Градац*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кандић, О. Поповић, С. и Зарић, Р. (1995). *Манастир Милешева*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кандић, О. (1989). Првобитни облик спољне приправе са звоником у Сопоћанима. *Саопштење*, 20-21, 43-64.
- Кандић, О. (1995). *Архитектура прве половине 13. века, I. Споменици српске архитектуре срењег века*. Београд.
- Љубинковић-Ђоровић, М. (1981.). Les fresques de la premiere moitie du 13. sciecle dans la tour meridional a Saint Nicolas pres de Kuršumlija. *Actes du 15e Congres international d etudes byzantines*, 353-358.

- Милић, М. и др. (1998). *Споменичко наслеђе Србије*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Милеуснић, С. (1995). Средњовековни манастири Србије. *Православна реч и Прометеј*, 50, 188-190.
- Милеуснић, С. (1995). *Водич кроз манастире у Србији*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Немањић, М. (1996). *Културна ризница Србије у социјално-културном окружењу. Културна ризница Србије*. Београд: Издавачка задруга ИДЕА.
- Огњевећ, Т. (2000). *Свети Ахилије у Ариљу. Црква на немирној граници*. Београд.
- Радојчић, С. (1971). *Милешева*. Београд: Архива Милешева.
- Станић, Р. (1996). *Српска уметност од 10. до 17. века. Културна ризница Србије*. Београд: Издавачка задруга ИДЕА.
- Ђурић, В. (1974). Византијске фреске у Југославији. *Академија уметности*, 27-28, 43-44.
- Ђурић, В. (1983). *Црна гора, Благо на путевима Југославије*. Београд: Југославијапублик.
- Шакота, М. (1984). *Дечанска ризница*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Чанак-Недић, М. (1996). *Свети Ахилије у Ариљу*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Чомић, Ђ. (1990). Неки теоријски и практични аспекти туристичке валоризације. *Туризам*, 169-176.
- Чомић, Ђ., Пјевач, Н. (1997). *Туристичка географија*. Београд: Савезни центар за унапређење угоститељства и хотелијерства.
- Ђирковић, С. (1999). Средњовековна Србија између запада и истока. *Настава историје*, 10, 5-13.
- Ђирковић, С. (1995). *Срби у средњем веку*. Београд: Издавачка задруга ИДЕА.
- Ђирковић, С. (2004). *Срби међу европским народима*. Београд: Еквилибриум.

Snežana Besermenji

Saša Marković

Dobrica Jovičić

TOURIST VALORISATION OF SACRAL OBJECTS BUILT IN THE STYLE OF RASKA SCHOOL

Summary

Sacral objects in Raška style represent significant national symbol of the Serbs, and they have an expressive evocative value. Moreover, they are of extreme cultural significance for they have aesthetical, historical and educational value. As extremely significant cultural sites, they need regular monitoring and maintaining in order to be preserved from decaying. Therefore, tourist offer has to be in accordance with their delicacy and possible negative influence of large number of visitors on their physical condition. Sacral objects in Raška style represent significant tourist resource, insufficiently valorized. They, in accordance with Bywater's market division of cultural tourism, attract tourists motivated by culture, tourists attracted by culture. The division is even complete if Mc Getting's spiritually motivated tourists are added. Based on derived assessments of the general tourist value, the Studenica, Žiča and Mileševo Monasteries are of the international tourist significance, the Monastery of Dečani and the Morača Monastery are of the broader regional and national significance, while all other objects in Raška style have regional significance. The mean value of the general tourist significance of sacral objects in Raška style is 3.8 by which they have been given broader regional and national significance which is not in accordance with their extraordinary artistic and aesthetic values.